BOLALAR ADABIYOTIDA MADANIYATGA ALOQADOR VERBAL VA VIZUAL MATNLARNING PRAGMALINGVISTIK TAHLILI

Xudoyberganova Sevara Ilhomjonovna
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: sevarakhudoyberganova@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada bolalar adabiyotidagi madaniyatga aloqador verbal va vizual matnlarning pragmalingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda madaniy axborotning bolalar ongiga yetkazilishida lingvistik va vizual vositalarning o‘zaro munosabati, ularning kommunikativ-pragmatik vazifalari hamda madaniy qadriyatlarni shakllantirishdagi roli yoritiladi. O‘zbek va jahon bolalar adabiyoti namunalaridan olingan misollar asosida verbal matnlarda madaniy me’yorlar, oilaviy munosabatlar va mehnat qadriyatlari, vizual matnlarda esa kiyim, makon, rang va predmetlar orqali madaniy ma’no ifodalanishi ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari verbal va vizual matnlarning integratsiyasi bolalarda madaniy identifikatsiya va pragmatik kompetensiyani shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etishini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: *bolalar adabiyoti, pragmalingvistika, verbal matn, vizual matn, madaniy matn, multimodallik, madaniy qadriyatlar, kommunikativ ta’sir.*

KIRISH

XXI asr lingvistikasida matnni faqat til birliklari yig‘indisi sifatida emas, balki kommunikativ va madaniy hodisa sifatida o‘rganish tendensiyasi kuchaydi. Ayniqsa, bolalar adabiyoti matnlarida verbal va vizual komponentlarning uyg‘unlashuvi madaniy axborotni uzatishning samarali vositasi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bolalar adabiyoti nafaqat estetik va tarbiyaviy funksiyani bajaradi, balki milliy madaniyat, ijtimoiy tajriba va qadriyatlarni yosh avlodga yetkazuvchi muhim semiotik tizim hisoblanadi.

Pragmalingvistika til birliklarining nutqiy vaziyatda qanday maqsad va ta’sir bilan qo‘llanishini o‘rganuvchi fan sifatida bolalar adabiyotidagi madaniy mazmunni tahlil qilish uchun muhim metodologik asos yaratadi. Chunki madaniyatga oid axborot bolaga ko‘pincha bevosita nasihat yoki ta’lim shaklida emas, balki hikoya, dialog, obraz va illyustratsiyalar vositasida yetkaziladi.

Tadqiqot metodlari: Tadqiqotda pragmalingvistik, semantik, diskursiv hamda multimodal tahlil metodlaridan foydalanildi. Material sifatida o‘zbek bolalar adabiyotidan Xudoyberdi To‘xtaboyevning “Sariq devni minib”, G‘afur G‘ulomning “Shum bola” asarlari hamda jahon bolalar adabiyotidan Astrid Lindgrenning “Karlson tomda yashaydi”, Beatrix Potterning “Peter Rabbit” kabi asarlari tanlandi. Verbal va vizual matnlarning kommunikativ vazifalari hamda madaniy ma’no yaratish mexanizmlari pragmalingvistik nuqtayi nazardan o‘rganildi.

Natijalar va muhokama

Verbal matnlarda madaniy qadriyatlarning pragmatik ifodasi

Bolalar adabiyotida madaniy axborotning uzatilishi ko‘pincha kundalik hayot voqealari, ijtimoiy munosabatlar va oilaviy muloqotlar tasviri orqali amalga oshiriladi. Bunday matnlar bolaning ijtimoiylashuvi jarayonida muhim ahamiyat kasb etib, unda jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy me’yorlar va xulq-atvor namunalarining

shakllanishiga xizmat qiladi. Pragmalingvistik nuqtayi nazardan qaraganda, bolalar adabiyotidagi madaniy mazmunning asosiy vazifasi muayyan axborotni yetkazish bilangina cheklanmay, balki o‘quvchining dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va kommunikativ xulqiga ta’sir ko‘rsatishdan iboratdir. Shu sababli madaniyatga aloqador verbal matnlar yashirin yoki bilvosita pragmatik ma’nolarni o‘zida mujassamlashtiradi.

Bolalar adabiyotida mahalla, oila, maktab va mehnat muhiti bilan bog‘liq tasvirlar eng faol madaniy kodlar sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur kodlar qahramonlarning nutqi, harakati va boshqa obrazlar bilan munosabatlari orqali ochib beriladi. O‘quvchi matnda ifodalangan voqealarni kuzatar ekan, qahramonlarning xatti-harakatlari va ularning oqibatlari asosida muayyan ijtimoiy xulosalarga keladi. Bu jarayon pragmalingvistikada kommunikativ ta’sir va implitsit ma’no hosil bo‘lishi bilan izohlanadi.

Xudoyberdi To‘xtaboyevning “Sariq devni minib” asarida Hoshimjon obrazi orqali o‘zbek bolalariga xos ijtimoiy muhit, mahalla madaniyati va jamoaviy munosabatlar tasvirlanadi. Asarda qahramonning maktabdagi faoliyati, do‘stlari bilan muloqoti hamda kattalar bilan munosabatlari orqali jamiyatda qabul qilingan axloqiy me’yorlar aks ettiriladi. Muallif o‘quvchiga qanday yashash yoki qanday harakat qilish kerakligini bevosita tushuntirmaydi. Aksincha, voqealar rivoji davomida Hoshimjonning ayrim xatolari, ularning oqibatlari va qahramonning o‘z xulosalariga kelishi tasvirlanadi. Natijada o‘quvchi ham qahramon bilan birgalikda fikrlaydi va muayyan axloqiy xulosaga keladi. Bu holat pragmatik implikaturaning yuzaga kelishiga misol bo‘la oladi. Ya’ni matnda bevosita aytilmagan ma’no o‘quvchi tomonidan kontekst va voqealar asosida mustaqil ravishda anglanadi.

Oila obrazlari bolalar adabiyotida madaniy qadriyatlarni uzatishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Oila bolaning dastlabki ijtimoiy muhitini tashkil qilgani sababli adabiy matnlarda ham ota-ona va farzand munosabatlari markaziy o‘rin egallaydi. G‘afur G‘ulomning “Shum bola” asarida ota-onaning nasihatlari, kattalarning pand-u nasihatlari hamda bola xatti-harakatlariga berilgan baholar orqali o‘zbek xalqining axloqiy qarashlari namoyon bo‘ladi. Asarda uchraydigan “Nonni yerga tashlama, bolam, u rizq” kabi jumlalar pragmalingvistik jihatdan direktiv nutq aktlari sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu gap tashqi shakliga ko‘ra oddiy ogohlantirish bo‘lib ko‘rinsa-da, uning ichki mazmunida mehnatga hurmat, ne’matni qadrlash va barakaga ishonch kabi madaniy qadriyatlar mujassamlangan. Natijada bitta nutq birligi orqali bir vaqtning o‘zida axborot berish, tarbiyalash va madaniy me’yorni mustahkamlash vazifalari amalga oshiriladi.

Bolalar adabiyotida mehnat bilan bog‘liq epizodlar ham katta pragmatik ahamiyatga ega. Mehnatning qadrlanishi o‘zbek madaniyatining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, bu qadriyat adabiy matnlarda turli syujet va obrazlar vositasida ifodalanadi. Qahramonlarning mehnatsevarligi, sabr-toqati va mas’uliyati ko‘pincha muvaffaqiyatga erishish bilan bog‘liq holda tasvirlanadi. Aksincha, dangasalik, loqaydlik yoki mas’uliyatsizlik salbiy oqibatlarga olib kelishi ko‘rsatiladi. Bunday tasvirlar o‘quvchiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri “mehnat qilish kerak” degan buyruq bermaydi, balki voqealar rivoji orqali mehnatning ijobiy natijalarini ko‘rsatadi. Shu tariqa

pragmatik ta’sir bilvosita amalga oshiriladi va bola mustaqil ravishda mehnatning ahamiyatini anglay boshlaydi.

Vizual matnlarda madaniy ma’no va pragmatik ta’sir

Bolalar adabiyotida vizual matnlar madaniy axborotni uzatishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Bola dunyoni avvalo ko‘rish orqali idrok etgani sababli illyustratsiyalar, rasmlar va grafik elementlar uning ongiga verbal matnlarga nisbatan tezroq va kuchliroq ta’sir ko‘rsatadi. Vizual matnlar bolaga murakkab madaniy tushunchalarni sodda va tushunarli shaklda yetkazish imkonini beradi. Shu bois zamonaviy bolalar adabiyotida vizual komponentlar nafaqat matn mazmunini to‘ldiruvchi element, balki mustaqil semantik va pragmatik axborot tashuvchisi sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Pragmalingvistik nuqtayi nazardan qaraganda, vizual matnlarning asosiy vazifasi bolada muayyan hissiy munosabat, madaniy identifikatsiya va ijtimoiy tajriba hosil qilishdan iboratdir. Rasm va illyustratsiyalar orqali berilgan ma’lumot ko‘pincha izoh talab qilmaydi, chunki vizual belgilar bevosita idrok qilinadi. Natijada bola tasvirlangan predmet, makon yoki obraz bilan o‘zini qiyoslaydi va ma’lum madaniy qadriyatlarni ong osti darajasida qabul qiladi. Shu jihatdan vizual matnlarning pragmatik ta’sir kuchi verbal matnlarga nisbatan ayrim hollarda yuqoriroq bo‘lishi mumkin.

Kiyim elementlari vizual matnlarda madaniy identifikatsiyaning eng muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Kiyim insonning milliy mansubligi, tarixiy davri, ijtimoiy mavqei va madaniy muhitini ifodalovchi semiotik vositadir. O‘zbek bolalar adabiyotidagi illyustratsiyalarda qahramonlarning do‘ppi, atlas ko‘ylak, belbog‘, chopon yoki milliy naqshlar bilan bezatilgan kiyimlarda tasvirlanishi bolaning milliy madaniyat haqidagi tasavvurlarini shakllantiradi. Bunday tasvirlar orqali bola o‘z milliy madaniyatining tashqi belgilarini tanib olishni o‘rganadi. Vizual belgilar pragmatik jihatdan bolada milliy g‘urur, madaniy mansublik va o‘zlikni anglash hissini uyg‘otadi. Ayniqsa, xalq ertaklari asosida yaratilgan rasmli kitoblarda kiyim obrazlari milliy madaniyatning asosiy vizual kodlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Makon tasvirlari ham vizual matnlarda madaniy ma’no yaratishning muhim vositasi hisoblanadi. Har bir madaniyat o‘ziga xos yashash muhiti, me’moriy an’analari va kundalik turmush tarzi bilan ajralib turadi. Shu sababli bolalar adabiyotidagi makon tasvirlari nafaqat voqea sodir bo‘layotgan joyni ko‘rsatadi, balki muayyan madaniyatning ijtimoiy va ma’naviy xususiyatlarini ham aks ettiradi. O‘zbek bolalar kitoblarida hovli, supa, tandir, tokzor, ayvon va mahalla ko‘rinishlari tez-tez uchraydi. Bu obrazlar o‘zbek xalqining turmush tarzi, mehmondo‘stligi va jamoaviy hayot tamoyillarini ifodalaydi. Masalan, hovlining markazida joylashgan supa yoki tandir tasviri oilaviy birlik, o‘zaro muloqot va milliy an’analarning davomiyligi bilan bog‘liq madaniy ma’nolarni o‘zida mujassamlashtiradi.

Jahon bolalar adabiyotida ham makon muhim madaniy kod sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, Beatrix Potterning “Peter Rabbit” asaridagi bog‘lar, fermalar va qishloq uylarining tasviri ingliz qishloq madaniyatining vizual ifodasi hisoblanadi. Ushbu tasvirlar orqali bola boshqa xalqning yashash tarzi, mehnat faoliyati va kundalik hayoti haqida tasavvur hosil qiladi. Shunday qilib, makon obrazlari nafaqat milliy madaniyatni tanitadi, balki bolalarda madaniyatlararo tushunishni ham rivojlantiradi.

Vizual matnlarda ranglarning qo‘llanilishi ham muhim pragmatik ahamiyatga ega. Ranglar inson hissiyotlariga bevosita ta’sir qiluvchi semiotik vosita bo‘lib, ular madaniy ramz sifatida ham faoliyat ko‘rsatadi. Bolalar kitoblarida yorqin ranglarning qo‘llanilishi quvonch, faollik va bayram kayfiyatini ifodalasa, yumshoq va sokin ranglar tinchlik, mehr va oilaviy muhitni anglatadi. O‘zbek madaniyatida yashil rang tabiat, yangilanish va hayot ramzi sifatida talqin qilinadi. Shu sababli Navro‘z bayramiga oid illyustratsiyalarda yashil rangning ustuvorligi bahorning kirib kelishi va tabiatning uyg‘onishini ifodalaydi. Oq rang esa poklik, ezgulik va samimiyat ramzi sifatida qo‘llanadi. Ranglarning bunday semantik yuklamasi bolalarda muayyan hissiy munosabatlarni shakllantirib, madaniy qadriyatlarni o‘zlashtirish jarayonini kuchaytiradi.

Predmetlar vizual matnlarda madaniy ma’noni konkretlashtiruvchi eng muhim belgilar qatoriga kiradi. Uy-ro‘zg‘or buyumlari, mehnat qurollari, milliy taomlar yoki an’anaviy o‘yinchoqlar muayyan xalqning madaniy xususiyatlarini aks ettiradi. O‘zbek bolalar kitoblarida choynak va piyola mehmondo‘stlik ramzi sifatida, non esa baraka va farovonlik timsoli sifatida tasvirlanadi. Do‘ppi milliylik va madaniy meros belgisi sifatida namoyon bo‘lsa, tandir va qozon kabi predmetlar oilaviy birlik va an’anaviy turmush tarzini ifodalaydi. Ushbu predmetlar bolaga madaniyatni abstrakt tushuncha sifatida emas, balki kundalik hayotning ajralmas qismi sifatida idrok etish imkonini beradi.

Semiotik nuqtayi nazardan qaraganda, kiyim, makon, rang va predmetlar vizual belgilar tizimini tashkil etadi. Roland Barthes ta’kidlaganidek, har qanday tasvir denotativ va konnotativ ma’nolarga ega bo‘ladi. Denotativ ma’no predmetning bevosita ko‘rinishini anglatsa, konnotativ ma’no uning madaniy va ramziy mazmunini ifodalaydi. Masalan, do‘ppi oddiy bosh kiyim sifatida denotativ ma’noga ega bo‘lsa, milliy o‘zlik, tarixiy meros va madaniy mansublik timsoli sifatida konnotativ ma’noni yuzaga chiqaradi. Bolalar illyustratsiyalarida aynan mana shu konnotativ ma’nolar madaniy tarbiya vositasi sifatida xizmat qiladi.

Verbal va vizual matnlar integratsiyasining pragmatik samaradorligi

Zamonaviy bolalar adabiyotining muhim xususiyatlaridan biri verbal va vizual matnlarning o‘zaro uyg‘unlashgan holda qo‘llanishidir. Bunday integratsiya multimodal kommunikatsiyaning asosini tashkil etib, bolaga axborotni bir vaqtning o‘zida bir necha semiotik kanallar orqali qabul qilish imkoniyatini yaratadi. Bolalar matnni o‘qish jarayonida nafaqat lingvistik belgilarni, balki rasm, rang, shakl va boshqa vizual elementlarni ham idrok etadilar. Natijada madaniy axborot yanada tushunarli, ta’sirchan va esda qolarli shaklda yetkaziladi. Shu sababli bolalar adabiyotida madaniyatga oid bilimlarni shakllantirishda verbal va vizual matnlarning integratsiyasi alohida pragmatik ahamiyat kasb etadi.

Verbal matn voqea-hodisalarni bayon qilish, qahramonlarning xarakterini ochib berish va muayyan tushunchalarni izohlash vazifasini bajaradi. Vizual matn esa ushbu axborotni konkretlashtiradi, obrazlarni ko‘rgazmali shaklga keltiradi va hissiy ta’sir kuchini oshiradi. Masalan, matnda qahramonning milliy kiyimda ekanligi tasvirlansa, illyustratsiyada do‘ppi, atlas ko‘ylak yoki choponning aks etishi mazkur ma’lumotni

yanada aniqroq va ta’sirchanroq qabul qilish imkonini beradi. Shu tariqa verbal va vizual belgilar bir-birini to‘ldirib, yagona kommunikativ mazmunni hosil qiladi.

Pragmalingvistik nuqtayi nazardan bunday integratsiya kommunikativ niyatning samarali amalga oshirilishiga xizmat qiladi. Muallifning asosiy maqsadi bolaga muayyan madaniy qadriyatlarni singdirish, ijtimoiy me’yorlarni tushuntirish va madaniy tajribani uzatishdan iborat bo‘lsa, verbal va vizual vositalarning birgalikdagi qo‘llanilishi ushbu maqsadga erishish imkoniyatini sezilarli darajada kuchaytiradi. Chunki bola matnda berilgan axborotni rasm orqali tasdiqlaydi yoki rasmda ko‘rgan belgilarining mazmunini matn orqali anglaydi. Natijada ma’no yaratish jarayoni ikki tomonlama xarakter kasb etadi.

Bolalar adabiyotida madaniy mazmunning shakllanishida verbal va vizual matnlar o‘rtasidagi komplementar munosabat muhim o‘rin tutadi. Ayrim hollarda verbal matn asosiy axborotni beradi, vizual matn esa uni kengaytiradi. Ba’zi vaziyatlarda esa aksincha, rasm asosiy ma’no tashuvchisi bo‘lib, matn uning mazmunini aniqlashtiradi. Masalan, milliy bayramlar, oilaviy marosimlar yoki xalq an’analariga bag‘ishlangan bolalar kitoblarida Navro‘z sayllari, sumalak tayyorlash jarayoni, milliy o‘yinlar yoki xalqona kiyimlar tasviri bolaga muayyan madaniy voqelikni ko‘rsatadi. Verbal matn esa ushbu tasvirlarning tarixiy va madaniy mohiyatini tushuntirib beradi. Natijada madaniy ma’no bir necha semiotik vositalar orqali mustahkamlanadi.

Multimodal kommunikatsiya jarayonida verbal va vizual kodlarning o‘zaro ta’siri perlokutiv ta’sir kuchini ham oshiradi. Ya’ni matn o‘quvchida nafaqat bilim hosil qiladi, balki muayyan hissiy munosabat va xulqiy pozitsiyani ham shakllantiradi. Masalan, matnda ota-onaga hurmat haqida so‘z yuritilishi va illyustratsiyada bolaning kattalarga ehtirom bilan munosabatda bo‘layotganining aks ettirilishi o‘quvchining ushbu qadriyatni qabul qilish ehtimolini oshiradi. Vizual tasvir hissiy ta’sirni kuchaytirsa, verbal matn uning mazmunini anglashga yordam beradi. Shu sababli integratsiyalashgan matnlarning tarbiyaviy samaradorligi alohida qo‘llangan verbal yoki vizual matnlarga nisbatan yuqoriroq bo‘ladi.

Verbal va vizual matnlar uyg‘unligi bolalarda madaniy kompetensiyaning shakllanishiga ham xizmat qiladi. Madaniy kompetensiya shaxsning muayyan jamiyat qadriyatlari, urf-odatlari, ramzlari va ijtimoiy me’yorlarini tushunish hamda ularga mos ravishda harakat qila olish qobiliyatini anglatadi. Bolalar adabiyotidagi multimodal matnlar aynan shu kompetensiyani rivojlantirish uchun qulay vosita hisoblanadi. Bola matn va tasvirlarni birgalikda idrok etish orqali o‘z xalqining madaniy merosi, milliy ramzlari va an’analarini o‘zlashtiradi. Shu bilan birga, boshqa xalqlarga oid madaniy belgilar bilan tanishish orqali madaniyatlararo muloqot ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi.

Ijtimoiy identifikatsiya jarayonida ham verbal va vizual matnlarning integratsiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalar adabiyotidagi qahramonlar, ularning kiyimi, yashash muhiti, urf-odatlari va nutqiy xatti-harakatlari bola uchun ijtimoiy namuna vazifasini bajaradi. O‘quvchi o‘zini qahramon bilan qiyoslaydi va asta-sekin muayyan madaniy guruhning a’zosi sifatida anglay boshlaydi. Bu jarayon vizual va verbal belgilar uyg‘unligi orqali yanada tabiiy va samarali amalga oshadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bolalar adabiyotida madaniyatga aloqador verbal va vizual matnlar muhim pragmalingvistik funksiyani bajaradi. Verbal matnlar dialoglar, voqealar va obrazlar orqali madaniy me’yorlarni bilvosita yetkazsa, vizual matnlar kiyim, makon, rang va predmetlar vositasida ushbu ma’nolarni konkretlashtiradi. Ularning integratsiyasi bolalarning madaniy identifikatsiyasini shakllantirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o‘zlashtirish hamda kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Shunday qilib, bolalar adabiyotidagi madaniy matnlar nafaqat axborot beruvchi, balki kuchli pragmatik va tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatuvchi multimodal kommunikativ tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hall S. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage Publications, 1997.
2. Barthes R. *Image, Music, Text*. New York: Hill and Wang, 1977.
3. Kress G., Van Leeuwen T. *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London: Routledge, 2021.
4. To‘xtaboyev X. *Sariq devni minib*. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
5. G‘ulom G‘. *Shum bola*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 1983.
6. Lindgren A. *Karlson tomda yashaydi*. Toshkent: Cho‘lpon, 2019.
7. Potter B. *The Tale of Peter Rabbit*. London: Frederick Warne & Co., 1902.
8. Safarov Sh. *Pragmalingvistika*. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.